

УДК 94(460)+304(460)

Годлевська Валентина Юріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету, maolpava@yandex.ru

Годлевская Валентина Юрьевна, кандидат исторических наук, доцент кафедры общественно-политических наук Винницкого национального технического университета, maolpava@yandex.ru

Godlevska Valentina - candidate of historical Sciences, assistant Professor, Vinnitsa national technical University, Department of political Sciences, maolpava@yandex.ru

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІСПАНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ В ПОСТАВТОРИТАРНИЙ ПЕРІОД

Тенденції розвитку іспанської архітектури в поставторитарний період.

Основна мета публікації полягала у тому, щоб на основі опрацювання відповідних джерел, проаналізувати особливості розвитку іспанської архітектури в поставторитарний період. Ліквідація авторитарного режиму визначила нові тенденції в розвитку архітектури. Особливість майстерності іспанських архітекторів полягала в здатності поєднати національні традиції з сучасним архітектурним баченням. Кращі твори іспанських архітекторів (С. Калатрава, Р. Бофіль, Р. Монео, К. Ферратер, Ф. Меніс) наприкінці ХХ століття неодноразово ставали переможцями міжнародних конкурсів. Для захисту своїх прав та підтримки вітчизняних архітекторів з середини 70-х років активно створювались професійні спілки згідно з законом, ухваленим у лютому 1974 р. Державна влада формувала відповідні навчальні програми для підготовки архітекторів, відкривались навчальні центри, виділялись чималі кошти на реалізацію дуже сміливих проектів тощо. Проте, не в усіх регіонах зазначені процеси відбувались на однаковому рівні.

Ключові слова: Іспанія, демократизація, культура, архітектура, С. Калатрава, Р. Бофіль, Р. Монео.

Тенденции развития испанской архитектуры в поставторитарный период. Основная цель публикации заключалась в том, чтобы на основе проработки соответствующих источников, проанализировать особенности развития испанской архитектуры в поставторитарный период. Ликвидация авторитарного режима определила новые тенденции в развитии архитектуры. Особенность мастерства испанских архитекторов заключалась в способности объединить национальные традиции с современным архитектурным видением. Лучшие произведения испанских архитекторов (С. Калатрава, Р. Бофиль, Р. Монео, К. Ферратер, Ф. Менис) в конце XX века неоднократно становились победителями международных конкурсов. Для защиты своих прав и поддержки отечественных архитекторов с середины 70-х годов активно создавались профессиональные союзы в соответствии с законом, принятым в феврале 1974 г. Государственная власть формировала соответствующие учебные программы для подготовки архитекторов, открывались учебные центры, выделялись немалые средства на реализацию очень смелых проектов и т.д. Однако, не во всех регионах указанные процессы происходили на одинаковом уровне.

Ключевые слова: Испания, демократизация, культура, архитектура, С. Калатрава, Р. Бофиль, Р. Монео.

Trends in the development of Spanish architecture in the post-authoritarian period. The main purpose of the publication was to analyze the peculiarities of the Spanish architecture in the post-authoritarian period. Elimination of the authoritarian regime established new trends in architecture. Spanish architects have the ability to combine national traditions with modern architectural vision. The best works of Spanish architects in the late twentieth century became winners of international competitions (S. Calatrava, R. Bofill , R. Moneo, C. Ferrater, F. Menis). To protect their rights and to support domestic architects from the mid 70s to actively establish trade unions in accordance with the law, adopted in February 1974 . State power has

shaped the relevant training programs to prepare architects, open learning centers, allocated considerable funds for the very daring projects, etc. However, not all regions of these processes occur at the same level.

Keywords: Spain, democratization, culture, architecture, S. Calatrava, R. Bofill, R. Moneo.

Архітектурне мистецтво будь-якої країни взаємодіє з її історією та безпосередньо включається в культуру свого часу. Архітектура – це дуже точний барометр рівня розвитку країни, її історії, культури й інтелектуального рівня народу. Архітектура є своєрідною «візитною карткою» держави.

Архітектура в іспанській культурі завжди посідала провідне місце. Вона може слугувати предметом особливої гордості іспанців.

Ліквідація авторитарного режиму спричинила суттєві зміни не лише в соціально-політичній сфері, а й в культурній. Утвердження демократичних засад сприяло залученню іспанської культури до західноєвропейської, формуванню системи архітектурної освіти, фінансуванню сміливих архітектурних проектів тощо.

Досліджувана проблема не вивчена в Україні. Основні історіографічні роботи – це результат плідних праць зарубіжних колег.

Особливий інтерес викликають праці російської дослідниці Н. А. Солодовнікової. В її працях представлений огляд творів іспанських архітекторів (Р. Бофіль, С. Калатрава). Важливим моментом в роботі архітекторів, вказує Н. А. Солодовнікова, є здатність враховувати місцевість, обрану для споруди, що дозволяло вбудувати її у відповідний контекст [1; 2].

Суттєву інформацію можна отримати з робіт іспанських науковців. Так, Х. Салас представив ґрунтовний опис споруд Р. Бофіля у Парижі, в основному це стосується комплексу Арбакас [3]. Творчості С. Калатрави присвячена стаття Х. Ернандо, який змальовує гармонійне поєднання архітектурної креативності та інженерії в будівлях видатного архітектора [4]. Творчість А. Асебільо розглядається в роботі М. Еухенії Ібаньес [5]. Архітектурним преміям

присвячені дослідження Х. Р. Алонсо Перейри та М. де ла Алмудена Серрано Мота [6; 7].

Однак в зазначених роботах відсутня інформація щодо історичного контексту та ролі державної влади в підтримці та розвитку архітектури.

У 1970-ті роки в архітектурі Іспанії відбулися значні зміни, які визрівали з кінця 1960-х років. Процес змін в іспанському мистецтві збігся з виникненням загальносвітової тенденції так званого трансавангарду чи постмодернізму, що окреслили нову лінію – повернення ідеалу пластичності [1, с. 118]. Кращі твори іспанських архітекторів наприкінці ХХ століття неодноразово ставали переможцями міжнародних конкурсів. Зодчі, прагнучи до образності, не забували про конструкції, використовуючи нові просторові ідеї, враховують контекст. Ці фактори дозволили вважати сучасну іспанську школу архітектури однією з провідних та найбільш цікавих.

Автором багатьох футуристичних будівель в різних країнах світу став Сантьяго Калатрава. Визнаний лідер напряму, який часто називають «романтичним хай-теком». Людина, яка змогла здивувати світ, яка продемонструвала, яким має бути майбутнє. Людина, яка перевернула всі розуміння сучасної архітектури. Він показав, що значить новаторський підхід до справи, і довів, що людина і природа можуть бути натхненням для створення неймовірних шедеврів. У 1973 р. С. Калатрава закінчив архітектурний факультет Політехнічного університету Валенсії. Починаючи з 80-х років він реалізував багато проектів мостів, вокзалів, концертних залів, житлових споруд. Виграв перший великий архітектурний конкурс на реконструкцію цюрихського вокзалу Штадельхофен (здійснена в 1983–1990 рр.). В 1986 р. він спроектував міст «Імені 9 жовтня» у Валенсії, що поклало початок цілої серії проектів мостів по всьому світу (міст Аламільо через Гвадалквівір (1987–1992) у Севільї, мости Аламеда і Пейнеда у Валенсії (1991 – 1995), мости з арочними прорізами в Барселоні (Ель Пуенте де Бах де Роду) та Меріді та інші [2, с. 449]. Мости Калатрави – це вантові підвісні мости на витончених струнах-розтяжках з

фантастичними білими опорами. Вони схожі на музичні інструменти величезного розміру.

Кілька споруд Калатрава створив напередодні ЕКСПО–92 в Севільї – це, насамперед павільйон Кувейту. Павільйон Кувейту, де зодчий врахував традиції мусульманської архітектури, являє собою споруду з заглибленими мармуровими нішами і терасою, над якою височіє найлегше дерев'яне перекриття, здатне складатися. Це перекриття – не тільки архітектурний, але і скульптурний образ, що тяжіє до інсталяції [2, с. 449].

На початку 90-х років влада Валенсії вирішила створити в місті музей загальнонаціонального значення для того, щоб надати місту рівню з Барселоною і Севільєю культурну значущість. У 1991 р. С. Калатрава виграв конкурс на комунікаційну вежу і в тому ж році отримав замовлення на розробку всього комплексу. Перші будівлі почали зводити наприкінці 1994 р., а 16 квітня 1998 року Місто Мистецтва і Науки вже було офіційно відкрито, із закінченням будівництва першої будівлі комплексу – Планетарію, в якому також знаходяться Кінотеатр і театр лазерних постановок. Унікальність цього проекту полягає в тому, що він був створений за єдиним планом. Місто включає в себе Океанаріум, Палац мистецтв, Музей науки і сучасний кінотеатр [4; 8, с. 62].

Поєднує у своїй творчості сміливі експерименти з одного боку, і постійно високий рівень майстерності з іншого Рафаель Монео. Після закінчення Вищої технічної школи архітектури працював у Франсіско Хав'єра Саенс де Ойса, потім був асистентом викладача Іспанської Академії в Римі, а після повернення в Мадрид, в 1965 р. створив свою майстерню.

Треба визнати, що в його творчості немає строго певного напрямку. Він з однаковим успіхом будує вокзали і церкви, адміністративні будівлі і житлові будинки, музеї та готелі. Його будівлі притягують до себе увагу, хоча і позбавлені супероригінальних фрагментів. Його споруди, як правило, виконані в цегельній кладці, і кожна унікальна структура характеризується вічною сучасністю, яка визнає і інтерпретує історичні форми в сучасні геометричні розміри.

Напевно, найбільш цікавими роботами Рафаеля Монео є музеї: Національний музей Римського Мистецтва (Меріда, 1980–1985), Музей Тіссен-Борнеміса (Мадрид, 1992), музей Сучасного мистецтва і архітектури (Стокгольм, 1991–1998). У 1995 р. він отримав докторський ступінь у Мадридській Школі Архітектури. Є першим іспанським архітектором, який був нагороджений «Прітцкерівською премією» (1996).

У списку найважливіших його робіт досліджуваного періоду містяться різні будівлі в Іспанії: будівля Прогнозу Іспанії (Севілья, Іспанія) (1982–1987), колишня штаб-квартира Банку Іспанії (Хаен, 1983–1988), залізнична станція Аточа (Мадрид, 1985–88), Будівля «Lilla Diagonal» на Проспекті Діагональ (Барселона, 1986–93), новий термінал аеропорту Сан-Паулу (Севілья, 1989–92), Конгрес-центр і концертний зал «Курсаль» (Сан-Себастьян, Іспанія, 1990–1999), концертний зал «Аудиторіо де Барселона» (1987–1999), Фонд Пілар і Джоан Міро (Пальма да Майорка, 1987–1992) [9; 10].

Один з найвизначніших представників постмодернізму – Рікардо Бофіль. В 1956 р. закінчив Вищу технічну школу архітектури в Барселоні, в 1960 – Архітектурну школу Женевського Університету. У 1963 заснував власну майстерню «Майстерня архітектури» в Барселоні, а в 1978 р. відкрив її філію в Парижі.

На початку творчого шляху в своїх проектах він поєднував принципи інтернаціонального стилю і традиційну архітектуру Каталонії, але, починаючи з 1970-х рр., він стає на позиції постмодернізму. Важливе місце серед проектів займають житлові комплекси «соціального» житла. Їх стиль – поєднання неокласицизму в його еkleктичному вигляді з елементами традиційної середземноморської архітектури. Основні його проекти цього періоду були реалізовані у Франції, комплекси в паризьких передмістях: «Палац Абракас» (місто-супутник Марі-ля Валле), «Колонна Сен-Кристоф» (передмістя Сержі Понтуаз), житловий комплекс (місто-супутник Сен-Кантенан-Евелін) [3].

У 1980-ті роки класичні мотиви в його творчості стають більш стриманими, камінь і бетон в якості будівельних матеріалів доповнюються склом і сталлю.

У зв'язку з Олімпійськими іграми 1992 р. постала необхідність в реконструкції та розширенні існуючого терміналу аеропорту Барселони для забезпечення сучасними умовами прибулих спортсменів і гостей. У результаті масштабного проекту модернізації барселонського аеропорту пасажиропотік різко зріс з шести мільйонів до дванадцяти мільйонів пасажирів на рік. Також подвоїлася паркувальна площа для літаків [11].

Також ним були спроектовані Арсенал (Мец, Франція, 1985–1989); Сади Тур'я (Валенсія, Іспанія, 1988); аеропорт Малаги Коста-дель-Соль Т2 (Малага, 1991); Палац Конгресів Мадриду (1993); Національний театр Каталонії (Барселона, 1997).

Одним з найбільших фахівців з містобудування в світі став Хосе Асебільо. Закінчив архітектурний факультет Політехнічного університету Каталонії. Саме він готував Барселону до Олімпійських ігор 1992 р., а в 1999 р. обійняв посаду головного архітектора міста. Під містобудівним керівництвом Асебільо Барселона отримала численні нагороди за досягнутий рівень на міжнародній архітектурній сцені. Після чого Хосе Асебільо часто отримував запрошення для оцінки інших міст для спрямування зусиль містобудівної трансформації [5].

Почав активно проектувати своєрідні житлові, культурні, адміністративні, промислові та інші приміщення в досліджуваний період Фернандо Меніс. Закінчив Вищу технічну архітектурну школу в Барселоні. У 1981 р. заснував архітектурне бюро спільно з Ф. Артенго Руфіно і Х. М. Родрігесом Пастраной. Головним у його роботі, за словами Фернандо Меніса, є спостереження і вивчення ландшафту регіону, де він працює, використання натуральних матеріалів, які могли б вписатися і не зіпсувати красу навколишнього світу. Цікавими будівлями досліджуваного періоду були Президія уряду Канарських островів (1993–1999), житловий будинок Проа в Санта-Крус-де-Тенеріфе (1994) та інші [12].

Активно і плідно творив у 80–90 роки Карлос Ферратер. У 1971 р. закінчив Барселонську архітектурну школу. У 1973 р. відкрив свою першу майстерню. У цей час проектує різні вілли. Яскраво проявив себе напередодні Олімпійських

ігор 1992 р. Його команда взяла на себе зобов'язання створити представницькі будівлі Барселони: три квартали в Олімпійському містечку Барселони (1988–1992 рр.), житлові приміщення у Валь де Еброн (1989–1992 рр.), готель «Хуан Карлос І» (1988–1992 рр.) [13]. Митець був неодноразовим лауреатом Національних премій в сфері архітектури.

Серед інших архітекторів варто згадати Г. Варгаса Консуегру, Х. Рамона Сієру і Рікардо Сієру, Іньякі Абалоса, Х. Еррероса Герру. Працювали разом Антоніо Крус і Антоніо Ортіс, що будують житлові будинки, вокзали, адміністративні будівлі. Їх споруди, незважаючи на різну методологію, зближують поєднання залізобетонних конструкцій і обштукатурених, пофарбованих у різні кольори стін. Нові технології (хай-тек), дали архітекторам можливість реалізувати принципи параболічних перекриттів, розроблених ще А. Гауді на початку ХХ ст.[2, с. 447]

Важливим чинником розвитку архітектури завжди була освіта. В досліджуваний період диплом архітектора можна було отримати на архітектурних факультетах в іспанських університетах і в університетських технічних архітектурних школах. Університетську освіту отримували в престижних іспанських університетах, на відповідних факультетах.

Найпопулярнішими вищими школами архітектури в досліджуваний період були: Вищі технічні школи архітектури Барселони (1875 р.) і Вальєсу, залежні від Політехнічного університет Каталонії, Університетська школа технічної архітектури Політехнічного університету Мадрида (заснована ще у 1855 р.), Вища технічна школа архітектури Ла-Коруњи університету Сантьяго, Вища технічна школа архітектури в Лас-Пальмасі при університеті Лагуни, Вища технічна школа архітектури університету Севільї, Вища технічна школа архітектури при університеті Сан-Себастьян в Країні Басків, Університетська школа технічної архітектури Гранади, Університетська політехнічна школа Жирони. Кількість бажаючих отримати диплом архітектора зросла з 9,6 тис. у 1982–1983 навчальному році до 17,6 тис. у 1991–1992. Частково зросла кількість осіб, що завершили навчання [14, с. 117].

Для захисту своїх прав та підтримки вітчизняних архітекторів з середини 70-х років активно створювались професійні спілки архітекторів згідно з законом, ухваленим у лютому 1974 р. «Про професійні спілки» [15]. На той час вже існувала Вища рада спілок архітекторів Іспанії, а також Мадридська спілка, Каталонська спілка, Леонська. На початок 1980-х років профспілки були створені в Галісії, на Балеарах, Ла Ріосі, Естремадурі, Астурії, Мурсії. В досліджуваний період профспілки архітекторів були засновані в Кантабрії, Кастилії-Ла Манчі, Кастилії і Леоні, Валенсії [16; 17; 18; 19].

Безперечно, певним стимулом для нових звершень було визнання результатів творчості. Основними в даному контексті є почесні *премії та нагороди*. Так, зокрема, Вищою радою спілок архітекторів Іспанії на початку 80-х років була заснована «Золота Медаль» в сфері архітектури. Нею нагороджували за заслуги митців, які відрізнялись своєю роботою на користь архітектури та професії архітектора. В досліджуваний період нею були нагороджені: 1988 р. Алехандро де ла Сота; 1988 р. – Альваро Сіза; 1989 р. – Франсіско Хавер Саенс де Оіса; 1990 р. – Франсіско Кабреро; 1990 р. – Оріоль Боігас; 1991 р. – Хуліо Кано Ласо; 1992 р. – Х. Антоніо Корралес; 1992 р. – Р. Васкес Молезун; 1994 р. – Мігель Фісак; 1996 р. – Х. Вакеро Паласіос [20].

Вищою радою спілки архітекторів Іспанії була заснована в 1993 р. Премія іспанської архітектури. Присвоюється за завершену роботу, яка заслуговує на визнання за свою архітектурну унікальність, за інноваційний внесок.

Архітектура Іспанії 1980-1990 рр. являє собою яскраве явище не лише в іспанській культурі, а й в світовій. Сьогодні складно уявити собі Валенсію без Міста науки та мистецтв С. Калатрави, Барселону – без будівель Р. Бофіля. Талант іспанських архітекторів знайшов своє вираження далеко за межами країни. Особливість їх майстерності полягала в здатності поєднати національні традиції з сучасним архітектурним баченням.

Щодо участі державної влади у розвитку архітектури, то можна зазначити, що нею формувались відповідні навчальні програми для підготовки спеціалістів, відкривались навчальні центри, виділялись чималі кошти на

реалізацію дуже сміливих проєктів тощо. Проте, не в усіх регіонах зазначені процеси відбувались на однаковому рівні.

Література:

1. Шелешнева-Солодовникова Н.А. Полистилизм постмодернизма/Н.А. Шелешнева-Солодовникова // Культура современной Испании. Превратности обновления. — М. : Наука, 2005. — С. 117–147.
2. Солодовникова Н.А. Полифония форм и красок/Н.А. Солодовникова // Испания. Анфас и профиль / Под. ред. В. Л. Верникова. — М.: «Весь Мир», 2007. — С. 440–462.
3. Salas Julián. Arquitectura y prefabricación: últimas realizaciones en Francia de Ricardo Bofill/Julián Salas // Informes de la construcción. — 1982. — Vol. 34. — № 343. — P. 13–20.
4. Hernando J. El mestizaje creativo: Santiago Calatrava entre la arquitectura y la ingeniería/Javier Hernando // Espacio, tiempo y forma. — 1998. — Serie VII. — Historia del arte. — № 11. — P. 481–503.
5. Ibáñez M. Eugenia. El arquitecto José Antonio Acebillo reconstruye los Juegos Olímpicos / M. Eugenia Ibáñez // lamentable. — 2012. — 25 de enero. Режим доступа: <http://lamentable.org/?p=2040>
6. José Ramón Alonso Pereira. Los premios de arquitectura en España / José Ramón Alonso Pereira//Revista anual de historia del arte. — 1985. — № 5. — P. 247–256.
7. Serrano Mota M. de la Almodena. Arhivo Histórico Provincial de Cuenca, mejor obra de rehabilitación de los premios Antológicos de Arquitectura Contemporánea, Territorio e Identidad en Castilla-La Mancha/María de la Almodena Serrano Mota//Anaquel: boletín de libros, archivos y bibliotecas de Castilla-La Mancha. — 2007. — № 37. — P. 20.
Режим доступа:
http://ccta.jccm.es/pv_obj_cache/pv_obj_id_F70A51A66C29A4A0973F71B06BC5D57741DE1300/filename/200707122004822754.pdf
8. Трошина М. В. Музей современного искусства в музейных зонах / М. В. Трошина // Дом Бурганова. Пространство культуры. — 2007. — № 1. — С. 50–63.
9. Exposición arquitectura española 1975-2010. Режим доступа:
<http://www.fomento.gob.es/MFOM.CP.Web/handlers/pdfhandler.ashx?idpub=BAW006>
10. Solo arquitectura. Todo lo que necesitas sobre arquitectura, construcción y diseño. Режим доступа: http://www.soloarquitectura.com/arquitectos/rafael_moneo.html
11. Ricardo Bofill. Barcelona 1992: Proyecto Ricardo Bofill/Ricardo Bofill // Arquitecturas bis: información gráfica de actualidad. — 1984. — № 46–47. — P. 30–35.
12. Sitio oficial de Fernando Menis Arquitectos. Режим доступа: <http://www.menis.es/>
13. Sitio oficial de Carlos Ferrater. Режим доступа: <http://www.ferrater.com>
14. Anuario estadístico de España. Madrid: INE, 1994.
15. Ley 2/1974, de 13 de febrero, sobre Colegios Profesionales // Boletín Oficial del Estado. — 1974. — núm. 40, de 15 de febrero. — P. 3046–3049.
16. Real Decreto 492/1983, de 16 de febrero, sobre creación, por segregación, del Colegio Oficial de Arquitectos de Cantabria // Boletín Oficial del Estado. — 1983. — núm. 61. — 12 de marzo. — P. 7349–7349.
17. Real Decreto 128/1985, de 23 de enero, sobre creación por segregación, del Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla-La Mancha // Boletín Oficial del Estado. — 1985. — núm. 33. — 7 de febrero. — P. 3120–3120 .
18. Real Decreto 293/1992, de 27 de marzo, sobre creación por segregación del Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla y León Este // Boletín Oficial del Estado. — núm. 79. — 1 de abril de 1992. — P. 11003–11003.
19. Sitio oficial de Colegio Oficial de Arquitectos de Valencia. Режим доступа:
<http://www.coacv.org/>

20. Consejo Superior de Colegios de Arquitectos de España. Premio de Arquitectura Española.

Режим доступу:

http://www.cscae.com/index.php?option=com_content&view=article&id=97&Itemid=130

1. Sheleshneva-Solodovnikova H.A. Polistilizm postmodernizma/H.A. Sheleshneva-Solodovnikova // *Kul'tura sovremennoj Ispanii. Prevratnosti obnovlenija*. — M. : Nauka, 2005. — S. 117-147.
2. Solodovnikova N.A. Polifonija form i krasok/N.A. Solodovnikova // *Ispanija. Anfas i profil' / Pod. red. V. L. Vernikova*. — M.: «Ves' Mir», 2007. — S. 440-462.
3. Salas Julián. Arquitectura y prefabricación: últimas realizaciones en Francia de Ricardo Bofill/Julián Salas // *Informes de la construcción*. — 1982. — Vol. 34. — № 343. — R. 13-20.
4. Hernando J. El mestizaje creativo: Santiago Calatrava entre la arquitectura y la ingeniería/Javier Hernando // *Espacio, tiempo y forma*. — 1998. — Serie VII. — Historia del arte. — № 11. — R. 481-503.
5. Ibáñez M. Eugenia. El arquitecto José Antonio Acebillo reconstruye los Juegos Olímpicos / M. Eugenia Ibáñez // *lamentable*. — 2012. — 25 de enero. <http://lamentable.org/?p=2040>.
6. José Ramón Alonso Pereira. Los premios de arquitectura en España / José Ramón Alonso Pereira//*Revista anual de historia del arte*. — 1985. — № 5. — R. 247-256.
7. Serrano Mota M. de la Almodena. Arhivo Histórico Provincial de Cuenca, mejor obra de rehabilitación de los premios Antológicos de Arquitectura Contemporánea, Territorio e Identidad en Castilla-La Mancha/María de la Almodena Serrano Mota // *Anaquel: boletín de libros, archivos y bibliotecas de Castilla-La Mancha*. — 2007. — № 37. — R. 20.
http://ccta.jccm.es/pv_obj_cache/pv_obj_id_F70A51A66C29A4A0973F71B06BC5D57741DE1300/filename/200707122004822754.pdf.
8. Troshina M. V. Muzej sovremennogo iskusstva v muzejnyh zonah / M. V. Troshina // *Dom Burganova. Prostranstvo kul'tury*. — 2007. — № 1. — S. 50-63.
9. Exposicion arquitectura espanola 1975-2010:
<http://www.fomento.gob.es/MFOM.CP.Web/handlers/pdfhandler.ashx?idpub=BAW006>
10. Solo arquitectura. Todo lo que necesitas sobre arquitectura, construcción y diseño:
http://www.soloarquitectura.com/arquitectos/rafael_moneo.html.
11. Ricardo Bofill. Barcelona 1992: Proyecto Ricardo Bofill/Ricardo Bofill // *Arquitecturas bis: información gráfica de actualidad*. — 1984. — № 46-47. — R. 30-35.
12. Sitio oficial de Fernando Menis Arquitectos: <http://www.menis.es/>
13. Sitio oficial de Carlos Ferrater: <http://www.ferrater.com>
14. Anuario estadístico de España. Madrid: INE, 1994.
15. Ley 2/1974, de 13 de febrero, sobre Colegios Profesionales // *Boletín Oficial del Estado*. — 1974. — núm. 40, de 15 de febrero. — R. 3046-3049.
16. Real Decreto 492/1983, de 16 de febrero, sobre creación, por segregación, del Colegio Oficial de Arquitectos de Cantabria // *Boletín Oficial del Estado*. — 1983. — núm. 61. — 12 de marzo. — R. 7349-7349.
17. Real Decreto 128/1985, de 23 de enero, sobre creación por segregación, del Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla-La Mancha // *Boletín Oficial del Estado*. — 1985. — núm. 33. — 7 de febrero. — R. 3120-3120.
18. Real Decreto 293/1992, de 27 de marzo, sobre creación por segregación del Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla y León Este // *Boletín Oficial del Estado*. — núm. 79. — 1 de abril de 1992. — R. 11003-11003.
19. Sitio oficial de Colegio Oficial de Arquitectos de Valencia: <http://www.coacv.org/>
20. Consejo Superior de Colegios de Arquitectos de España. Premio de Arquitectura Española.
http://www.cscae.com/index.php?option=com_content&view=article&id=97&Itemid=130